

Tot lering en vermaak. De ontwikkeling van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen in Nederland tussen 1850 en 1920

Peter Selten

‘Men is zich sinds eenige tientallen van jaren met verwondering gaan afvragen, hoe het mogelijk is, dat aan de jeugd in den overgangstijd tusschen kind en volwassene zoo weinig zorg wordt besteed. Terwijl aan het kind gedurende den schoolleeftijd zoowel vanwege de school, als daarbuiten in meerdere of mindere mate een voortdurende en opzettelijke vorming ten deel valt, blijft na dien leeftijd veelal slechts een zeer gebrekkige voortzetting daarvan over, hoewel de aard en de omstandigheden van de jeugd na den schoolleeftijd juist een veelzijdiger opvoedingszorg vereischen.’¹

Met dit citaat opende de Staatscommissie tot Onderzoek naar de Ontwikkeling van Jeugdige Personen van dertien tot achttien jaar in 1919 haar eindverslag. Het geeft in alle beknoptheid precies weer waar het in dit artikel om draait. Feitelijk hoort de jeugd niet meer bij het thema van het Centraal Schriftelijk Examen geschiedenis. Als we het over ‘jeugd’ hebben, spreken we in de regel over de leeftijdsgroep na de lagere school. Op zich is er geen formele demarcatie van het einde van de kindertijd, maar gebruikelijk is toch de jeugdfase te laten beginnen omstreeks het twaalfde jaar en door te laten lopen tot het achttiende of zelfs vijfentwintigste jaar.

Bovendien staan (jeugd)verenigingen los van de school. Zij richten zich juist specifiek op ‘buitenschoolse’ activiteiten, de dingen die na en naast de school gebeuren, al dan niet met een opvoedend tintje. Toch is er een goede reden om in dit kader toch aandacht te besteden aan deze ‘buitenschoolse’ opvoeding. Om te beginnen maakt de opkomst van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen deel uit van hetzelfde complex van maatschappelijke ontwikkelingen, die ook de groei van het onderwijs bevorderden: het verlichtingsdenken, de sociale kwestie, de armoedebestrijding en de zorg om het sociaal en zedelijk leven van de burgers. Net als het onderwijs, hadden ook het jeugdwerk en de jeugdvereniging tot taak jonge mensen te vormen tot brave en oppassende burgers. Maar bovenal

---

¹ Verslag van de Staatscommissie tot Onderzoek naar de Ontwikkeling van Jeugdige Personen van 13 tot 18 jaar, ingesteld bij KB van 18 juni 1917, No. 58, Amsterdam 1919, 3.

drong, naarmate het onderwijs kwantitatief en kwalitatief groeide, het besef door dat de opvoeding na de lagere school niet voltooid was, zoals het citaat waarmee dit artikel opent laat zien. Terwijl slechts een klein deel van de schoolverlaters in de late negentiende eeuw één of andere vorm van middelbaar onderwijs ging volgen, ging het grootste deel aan het werk. Op deze groep richtte zich het jeugdwerk. Het is daarom ook niet toevallig dat de bloeiperiode van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen pas aan het einde van de negentiende eeuw begon, toen de zesjarige leerplicht al vrijwel was ingevoerd.

In deze bijdrage ga ik nader op deze ontwikkelingen in. Eerst worden een aantal algemene ontwikkelingen besproken, tegen de achtergrond waarvan de opkomst van de jeugdverenigingen begrepen kan worden. Daarna zullen die verenigingen zelf behandeld worden om mijn verhaal af te sluiten met enkele concluderende opmerkingen.

Een opmerking dient daaraan vooraf gemaakt te worden: dit artikel behandelt zowel het jeugdwerk als de jeugdverenigingen. Tussen beide bestaat uiteraard verschil: jeugdwerk is een verzamelnaam van activiteiten die veelal lokaal ondernomen worden ten behoeve van jeugd en jongeren en die een min of meer vrijblijvend karakter hebben. Hieronder vallen buurt- en clubhuizen, speeltuinen en ook sommige ontspanningsactiviteiten, zoals vakantiekampen. Onder jeugdverenigingen verstaan we de organisaties met een verenigingskarakter: men is er lid van, er is een bestuur en men verwacht van de leden dat zij de verenigingsactiviteiten altijd bijwonen. Hieronder vallen grote landelijke organisaties als de katholieke patronaten, de gereformeerde jongelingsverenigingen, de socialistische Arbeiders Jeugd Centrale (AJC) en ook scouting. Het zijn alle landelijke organisaties met veel leden en lokale afdelingen. Maar er zijn ook verenigingen die alleen op lokaal niveau werkzaam waren, zoals nogal wat sport- en culturele verenigingen. Als we echter kijken naar de plaats die deze organisaties innamen in de sociale en culturele verhoudingen van die tijd, dan is het onderscheid tussen landelijke en lokale verenigingen niet wezenlijk. Beide typen organisaties richtten zich op vergelijkbare doelstellingen en zijn in hun ontstaans- en ontwikkelingsverloop nauw verwant.

Achterliggende factoren

De negentiende eeuw was het toneel van twee belangrijke pedagogische ontwikkelingen: de introductie van de lagere school met leerplicht en het

jaarklassensysteem en de introductie van de zorg voor het verwaarloosde en criminele kind. Beide hebben hun weerslag gehad op de opkomst van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen. Ik zal ze beide kort de revue laten passeren met specifieke aandacht voor die zaken die doorwerkten in het jeugdwerk.

Onderwijs en arbeidswetgeving

In de loop van de negentiende eeuw gingen steeds meer – en uiteindelijk bijna alle – kinderen tot hun twaalfde leeftijdjaar naar de lagere school. Min of meer parallel daaraan werd geleidelijk aan een arbeidsverbod ingesteld voor kinderen onder dertien, later veertien jaar (Kinderwet Van Houten 1874; Arbeidswetten van 1889 en 1919). Dit had een aantal belangrijke consequenties. In de eerste plaats leidde dit tot een duidelijkere demarcatie van de leeftijdsgrenzen tussen kindertijd en jeugd. De meeste schoolverlaters gingen, eventueel na een ‘zevende klas’ als ze nog geen dertien waren, aan het werk; een kleiner deel van de jeugd kon ‘doorleren’. Op de Mulo, de HBS of het Gymnasium. De zogenaamde ‘ambachtsschool’, het technisch of beroepsonderwijs, werd pas omstreeks 1921 als dagopleiding ingevoerd (en pas na de Tweede Wereldoorlog massaal bezocht). Er ontstond zo dus een scherpe scheiding tussen degenen die nog op de lagere school zaten en degenen die deze al verlaten hadden. Dat effect werd versterkt door de invoering van het klassikale onderwijs. Daardoor ontstonden zichtbare, herkenbare en homogene leeftijdsgroepen, die tegelijkertijd een nieuwe fase in hun leven ingingen en waarmee (jonge) mensen zich identificeerden (‘die zat bij mij in de klas’). Het verlaten van de lagere school viel daarmee meer en meer samen met het begin van een nieuwe levensfase, die van de jeugd.

Vervolgens werden in de loop van de negentiende eeuw de mogelijkheden om middelbaar onderwijs te volgen verruimd. Naast de vanouds bestaande Latijnse scholen en gymnasia, die op een universitaire opleiding voorbereidden, werden na het midden van de eeuw de Mulo (1857) en de HBS (1863) ingericht. Deze twee schooltypen richtten zich op de kinderen van de middenklasse en besteedden in hun vakkenpakket meer aandacht aan economisch nuttige vakken als beheersing van de talen, rekenen, boekhouden, aardrijkskunde en technisch tekenen. Zij leidden op voor functies in handel en nijverheid en de groeiende overheidssector, maar zij boden bijvoorbeeld ook een opstap naar de kweekschool voor het vak van onderwijzer. In vergelijking met de Latijnse scholen werd het regime op de middelbare scholen (ook de gymnasia) harder. Ook hier werd het

jaarklassensysteem ingevoerd en namen klassikale instructie en vaste examens en overgangen de plaats in van het systeem van individuele instructie. De schoolopvoeding richtte zich op de leerling als een nog-niet-volwassen persoon. Vooral op de kostscholen werden zij aan een strenge dagindeling en scherp toezicht onderworpen. Er ontstond een schoolklimaat dat eerder op het 'kleinhouden' van de jeugdige was gericht. Daarnaast vormden de middelbare scholen een wereld op zichzelf met een sterke doorwerking naar het buitenschoolse leven. Het ritme van de schooltijden, examen- en vakantieperiodes bepaalde het dag- en jaarritme. Vrienden werden gezocht onder klasgenoten; met hen werden feestjes gevierd en uitstapjes gemaakt. De middelbare schooltijd – en dat gold voor leerlingen van de HBS en het gymnasium meer dan voor die van de Mulo – vormde als het ware een moratorium tussen kindertijd en volwassenheid, een adempauze voor het echte leven begon.

Het aantal jeugdigen dat een dergelijke vervolgopleiding volgde, bleef nog beperkt: omstreeks 1915 ongeveer twintig procent van de totale leeftijdsgroep tussen dertien en achttien jaar, en dan nog merendeels jongens.² Maar toch had deze ontwikkeling van het voortgezet onderwijs een aantal belangrijke effecten op de jeugd als geheel. In de eerste plaats opnieuw een demarcatie: nu tussen de schoolgaande en niet-meer schoolgaande jeugd. Maar belangrijker is wel dat in en door dat voortgezet onderwijs langzamerhand de opvatting post vatte dat de opvoeding en scholing van jongeren na het verlaten van de lagere school niet voltooid was. Jeugdigen buiten het voortgezet onderwijs misten niet alleen de cognitieve kennis die hun bevoorrechte leeftijdsgenoten wel verwierven, maar bleven ook verstoken van de sociale en zedelijke vorming die het verblijf in een pedagogische omgeving met zich mee bracht. Arbeidersjongeren misten dat moratorium en die pedagogisch beschermde omgeving, dit 'jeugdland', zoals Lea Dasberg het in 1975 noemde.³ En dat werd in toenemende mate als een probleem gezien. Dat kwam niet alleen door de lagere school en het middelbaar onderwijs, maar ook door de opkomst van een heel nieuw stelsel van voorzieningen voor de criminele en verwaarloosde jeugd.

---

² KB van 18 juni 1917, No. 58, bijlage 1.

³ Vgl. Lea Dasberg, *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel* (Amsterdam 1975) in het bijzonder hoofdstuk 3, 65-115.

De zorg voor criminele en verwaarloosde kinderen

Min of meer parallel aan de ontwikkelingen in het onderwijs, maar toch vrijwel los daarvan, nam in de loop van de negentiende eeuw ook de zorg om en bemoeienis met verwaarloosde en criminele kinderen toe. Net als tegenwoordig werden die twee categorieën ook toen in elkaars verlengde beschouwd. Verwaarloosde kinderen, dat wil zeggen kinderen waarvan de opvoeding gebreken vertoonde, werden gezien als potentiële misdadigers, wat ingrijpen legitimeerde. Verwaarlozing, afwijkend en crimineel gedrag werden in de loop van de negentiende eeuw in toenemende mate als opvoedingsgebreken gedefinieerd en heropvoeding was daarom de belangrijkste remedie. We zien hier de belangrijke omslag in het denken over kinderen en jeugdigen weerspiegeld, die ook aanleiding gaf tot de veranderingen in het onderwijs. Hierbij werden kinderen gezien als het product van hun opvoeding en wanneer die opvoeding gebreken vertoonde, kon er van het kind ook moeilijk wat terecht komen. Niet verwonderlijk waren het daarom ook vooraanstaande personen uit de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, maar ook uit protestants-christelijke hoek, zoals J.H. Suringar en O.G. Heldring, die aan de basis stonden van een nieuwe aanpak.

De eerste tekenen daarvan zien we in de Code Pénal van 1806, die ook na de Franse tijd van kracht bleef. Daarin werd het zogenaamde 'Oordeel des ondersheids' ingevoerd. Dit hield in dat men kinderen beneden de zestien jaar niet hoefde te straffen of een lagere straf kon geven, omdat zij niet (volledig) verantwoordelijk konden worden geacht voor hun daden. In aansluiting hierop werden speciale jeugdgevangenissen ingericht, de eerste in 1833 in Rotterdam. Het belangrijkste doel van het verblijf in de gevangenis was niet straf, maar heropvoeding vanuit de gedachte dat jonge criminelen nog voldoende 'kneedbaar' waren om hun slechte gedrag in te zien en te veranderen.⁴ Dat wilde overigens niet zeggen dat het verblijf in een dergelijke jeugdgevangenis een pretje was. In het algemeen vond men dat criminele jongeren onvoldoende zin voor orde en discipline toonden en die werd er dus met harde hand ingebracht. Lange tijd fungeerden daarom ex-militairen als 'oppassers'.

Deze jeugdgevangenissen stonden onder beheer van de overheid. Dat gold niet voor de heropvoedingstehuizen die zich richtten op de zogenaamde verwaarloosde jeugd. In Nederland werden rond 1850 de

---

⁴ Chris Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind* (Hilversum 1995); en Ido Weijers, *Schuld en schaamte. Een pedagogisch perspectief op het jeugdstrafrecht* (Houten 2000).

eerste gesticht: de Heldringgestichten in Zetten, Nederlandsch Mettray⁵ te Eefde bij Zutphen en De Heibloem in Heythuizen (Limburg). Het bijzondere aan deze inrichtingen was dat het hier niet om wezen of halfwezen ging, maar om kinderen van wie vaak beide ouders nog leefden. Niet het kind zelf werd als oorzaak van het slechte gedrag gezien, maar de omgeving waarin het kind opgroeide. Als ouders niet in staat waren hun kinderen op een fatsoenlijke manier op te voeden, werd het kind aan die invloed onttrokken. Tussen 1850 en 1914 groeide in Nederland, in de woorden van Dekker, een archipel aan heropvoedingstehuizen, waar ruim 12.000 kinderen verbleven.⁶ De meeste pupillen waren afkomstig uit de stedelijke arbeidersklasse en werden in de tehuizen geplaatst onder druk van de plaatselijke armenzorg. Deze ontwikkeling mondde uiteindelijk uit in de befaamde Kinderwetten van 1905.

Deze groei van de zorg voor verwaarloosde en criminele kinderen leidde daarmee tot nog een nieuwe demarcatie: nu die tussen jeugdigen die wel en jeugdigen die geen goede opvoeding kregen. Maar belangrijker is nog dat in de tehuizen door de dagelijkse omgang met dit soort kinderen ook de kennis van ontwikkelingsstoornissen en opvoedingsgebreken toenam, zoals blijkt uit boekjes als 'Misdeelde Kinderen' van Jan Klootsema, directeur van het Rijksopvoedingsgesticht te Alkmaar, dat verscheen in 1907. Men ging beseffen hoe miniem de grens was tussen een goede en een gebrekkige opvoeding. Veel arbeidersjongeren in de grote steden stonden volgens deskundigen bloot aan invloeden die hun morele en sociale groei naar volwassenheid belemmerden. Preventief ingrijpen was daarom nodig.

Jeugdwerk en jeugdverenigingen

De genoemde ontwikkelingen leidden er toe dat men zich in de loop van de negentiende eeuw langzaamaan bewust werd van een jeugdprobleem en dat ook voor deze categorie kinderen in aanvulling op de lagere school opvoedende activiteiten moesten worden georganiseerd. Het zal vanuit het voorgaande ook niet verbazen dat de eerste activiteiten voor arbeidersjongeren sterk zedelijk en sociaal gekleurd waren en dat de initiatieven

---

⁵ Genoemd naar het Franse Mettray (bij Tours).

⁶ J.J.H. Dekker, *Staffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor "Nederlandsch Mettray"* (Assen 1985) 163.

uitgingen van de kerken en van de goeude burgerij die zich zorgen maakte om het lot van jongeren. Het begin ligt bij de *Zondagsscholen*, die nauw verbonden waren aan de protestants-christelijke kerken. De eerste scholen ontstonden omstreeks 1820 en het belangrijkste doel ervan was godsdienstige vorming, in het bijzonder catechese en bijbeluitleg. Daarnaast werden ook meer sociale activiteiten georganiseerd, zoals wandelingen en gezellige avondjes.⁷ Omstreeks 1850 begonnen leden van de katholieke Vincentiusverenigingen met *Patronaten*, die sterk op de zondagsscholen leken. Zowel de zondagsscholen als deze eerste patronaten waren geen echte verenigingen. Het waren meer activiteiten, waar men vrijblijvend naar toe kon gaan, zij het dat er vaak wel enige druk werd uitgeoefend door de kerk of door de armbestuurders. In die zin lijken zij op het *Buurt- en clubhuiswerk*, dat volgens de officiële geschiedschrijving in 1892 van start ging met de stichting van Ons Huis in Amsterdam door Elise van Calcar.⁸

Dergelijke buurthuizen waren een initiatief van de meer goeude burgerij, bedoeld voor de arbeiders vanaf veertien jaar, dus ook de volwassenen. De initiatiefnemers wilden hen in de gelegenheid stellen zich te ontwikkelen en te ontspannen. Dat gebeurt in de eerste plaats door het creëren van een ruimte (het 'Huis'), waar de bezoekers konden binnenlopen, wat drinken en een praatje maken. Verder organiseerden de volkshuizen talloze activiteiten, variërend van een leesbibliotheek en cursussen op velerlei vlak tot voordrachten, muziekavonden en uitstapjes. Jeugdigen vormden een belangrijke doelgroep voor wie aparte clubs en activiteiten werden georganiseerd. Vanaf 1900 zijn er in alle grote en middelgrote plaatsen soortgelijke instellingen.

Behalve de eigenlijke buurthuizen kwamen er in de jaren na 1910 ook speciale clubhuizen voor de volksjeugd, zoals De Arend in Rotterdam, De Musschen in Den Haag en De Haard in Nijmegen. Zij richtten zich op de arbeidersjeugd, die niet meer naar school ging en ook geen lid was van een van de jeugdverenigingen. Dat ongebonden zijn, werd als een van de problemen gezien, zoals treffend weergegeven door W.E. van Wijk, directeur van Clubhuis De Arend in Rotterdam:

---

⁷ Bernard Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, 17^e tot 20 eeuw* (Groningen 1988).

⁸ Herman Nijenhuis, *Werk in de schaduw. Club- en buurthuizen in Nederland, 1892-1970* (Amsterdam 1988).

‘...hij (de volksjongen) is tot geen enkele geestelijke inspanning in staat. Zonder eenigen weerstand geeft hij zich over aan gewoonten van sleur: rooken, kaarten, dobbelen, op bepaalde avonden bepaalde straten afdrensen.’⁹

Rondhangen was dus ook toen al een probleem.

Een bijzonder soort kinder- en jeugdwerk vormden de *Speeltuinverenigingen*, waarvan de eerste in 1902 in de Amsterdamse Czaar Peterbuurt werd opgericht.¹⁰ In eerste instantie ging het de speeltuinverenigingen om het van de straat houden van de kinderen en jeugdigen door een speelplek, een speeltuin in de buurt te vestigen. Maar al snel werden in de meeste speeltuinen ook kleine gebouwtjes neergezet, waar kinderen – en ook de oudere jeugd en zelfs volwassenen – bij slecht weer en ’s avonds spelletjes konden spelen of deelnemen aan cursussen. Speeltuinverenigingen begaven zich daarmee op dezelfde terreinen als het buurt- en clubhuiswerk met één belangrijk verschil: zij gingen niet uit van de gegoede burgerij, maar van buurtbewoners zelf (nogal eens afkomstig uit socialistische kring).

De eerste echte jeugdvereniging, dat wil zeggen een organisatie die door (weliswaar oudere) jongeren werd opgericht en waarvan men lid kon worden, was al in 1853 opgericht: het Nederlandsch Jongelingsverbond.¹¹ Deze enigszins aan de in 1844 in Engeland ontstane Young Man’s Christian Association (YMCA) verwante organisatie kwam voort uit kringen rond het Réveil. Dit was een beweging binnen de Nederlands Hervormde Kerk die een herleving van het religieuze leven binnen de kerk voorstond. Evangelisatie stond bij deze vooral uit leden van de kleine burgerij en opkomende middenstand bestaande beweging dan ook voorop. Daarnaast werden ook allerlei sociale en ontspanningsactiviteiten ondernomen. Ook de YMCA zelf was in Nederland actief. In 1856 werd het eerste tehuis opgericht, waar jongeren die in de stad werkten konden eten en overnachten.

Eveneens sterk op evangelisatie richtten zich de Jongelings- en Meisjesbonden op Gereformeerde Grondslag, die in 1888, respectievelijk

---

⁹ W.E. van Wijk, ‘Het tweede jaar van de Arend’, *Volksontwikkeling* 6 (1924-1925) 5.

¹⁰ Peter Selten, Carlinde Adriaanse en Barbara Becker, ‘Af en toe met Pa en Moe...’ *De speeltuinbeweging in Nederland* (Utrecht 1996).

¹¹ Ger Hermsen, *Blaauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961).

1918 werden opgericht.¹² Het ging bij deze jongelingsvereniging of j.v., zoals ze in de wandelgangen vaak werden genoemd, om kadervorming en training van de eigen gereformeerde jeugd. En dat werd stevig aangepakt: de bijeenkomsten hadden eerst en vooral een studieuze karakter. Men opende met schriftlezing en daarna hield een van de leden een inleiding over een bijbelpassage of een ander religieus onderwerp, gevolgd door een stevig debat, zodat spreekvaardigheid werd geoefend en beginselvastheid gescherpt.¹³ Veel ruimte voor ontspanning was er in de j.v. niet, wat overigens wel tot kritiek leidde.

De katholieken volgden dit voorbeeld. Er bestonden lokaal al patronaten, maar in 1902 gaven de bisschoppen de geestelijkheid opdracht in alle parochies *patronaten* te stichten voor de schoolvrije jeugd. Binnen tien jaar waren er al 210, die samen meer dan 14.000 leden hadden. Ook deze patronaten hadden in eerste instantie vooral een scholingskarakter: in vier jaar tijd doorliepen de leden een soort van lesprogramma, met daarin niet alleen aandacht voor catechese, maar ook voor allerlei vormen van aanvullend onderwijs met taal, rekenen en algemene sociale ontwikkeling, uiteraard vanuit een katholiek dogmatisch standpunt. Daarnaast was er, meer dan bij de jongelingsvereniging, ruimte voor sport en ontspanning. Zo werden regelmatig wandelingen gemaakt en werden binnen een aantal patronaten voetbalclubs opgericht. In de loop der jaren kregen veel parochies ook een eigen Patronaatsgebouw, dat net als de huizen van 'Ons Huis' ging fungeren als het centrum van het lokale verenigingsleven.¹⁴

Ook de socialistische beweging hield zich niet afzijdig. In 1885 werden in verschillende plaatsen in het land, waaronder Groningen, Den Haag en Zaandam, Socialistische Jongeliedenbonden (SDJB) opgericht. Volgens Harmsen gebeurde dit vrij spontaan, zonder actie van bovenaf.¹⁵ In 1888 sloten deze zich aaneen tot de Sociaal-democratische Jongeliedenbond, die zich verbond met de door Domela Nieuwenhuis geleide Sociaal-democratische Bond. Ook hier stond scholing centraal, maar dan uiteraard in socialistische zin. Op afdelingsvergaderingen werden inleidingen gehouden en men voerde actie, bijvoorbeeld voor dienstweigering. Daarnaast bevatten de bijeenkomsten een element van culturele vorming.

---

¹² Johan Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over Neo-Calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen 1988).

¹³ Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding*, 189-190.

¹⁴ Peter Selten, *Het apostolaat der jeugd. Katholieke jeugdbewegingen in Nederland 1900-1941* (Amersfoort 1991).

¹⁵ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*.

De plaatselijke afdelingen onderhielden leesbibliotheken en probeerden de leden met goede lectuur in aanraking te brengen. Nadat in 1894 de SDAP werd opgericht liep ook het ledental van de SDJB terug. De bond zelf bleef Domela trouw, maar veel leden volgden de nieuwe partij. Onder auspiciën daarvan werd in 1901 *De Zaaier* opgericht, misschien wel de eerste echte politiek-georiënteerde jeugdbeweging in Nederland, omdat het lidmaatschap voorbehouden bleef aan jongeren en de leden een autonome koers voerden ten opzichte van de moederpartij. Dat leidde overigens wel tot conflicten en, uiteindelijk na de afsplitsing van de Communisten, tot de ondergang van *De Zaaier*. De SDAP probeerde het nog even met de JO, de Jongerenorganisatie van de SDAP, die vooral cursussen gaf, maar dat had geen succes. In 1920 liet men het schoolachtige activiteitenprogramma los en werd de JO omgevormd tot de AJC.¹⁶

Na een aarzelend begin, telde Nederland rond 1920 dus een breed scala aan jeugdverenigingen en buurt- en clubhuizen. Alle zuilen waren voorzien, zowel voor jongens als voor meisjes. Van het aanbod werd ook een behoorlijk gebruik gemaakt. Hoewel betrouwbare cijfers ontbreken, mag op basis van het cijfermateriaal dat de Staatscommissie verzamelde, worden aangenomen dat ongeveer een vijfde deel van de twaalf tot achttien jarigen regelmatig een van de aangeboden voorzieningen bezocht. Het doel van al deze organisaties was tweeledig: vorming en ontspanning. Aan de basis hiervan stond de opvatting dat jeugdigen nog onvoldoende gevormd en onvoldoende weerbaar waren om zichzelf in de boze buitenwereld staande te houden. Dat de jeugdvorming noodzakelijkerwijs in de vrije tijd van de arbeidersjongeren moest plaatsvinden, kwam dus goed uit. Opvoeding en een verantwoorde vrijetijdsbesteding gingen zo hand in hand. Opmerkelijk is dat de jeugdvorming aanvankelijk een sterk schoolse karakter had, met lessen en zelfs examens. Dat gold niet alleen voor de catechese, die vaak door dominee of kapelaan werd gegeven, maar ook voor al die andere lessen en cursussen, waarvoor men vaak onderwijzers en onderwijzeressen trachtte te interesseren. Blijkbaar kon men zich moeilijk voorstellen dat vorming ook anders kon.

Omstreeks 1920 kwam daarin verandering. Het schoolse karakter van veel jeugdverenigingen verdween naar de achtergrond en werd vervangen door een meer actieve en sportieve aanpak. Eén reden daarvoor was dat in 1921 een nieuwe Wet op het Nijverheidsonderwijs van kracht werd, die

---

¹⁶ Leo Hartveld, Frits de Jong en Dries Kuperus, *De Arbeiders Jeugd Centrale AJC, 1918-1940/1945-1959* (Amsterdam 1982).

voortgezet onderwijs voorbehield aan erkende onderwijsinstellingen. Patronaten en buurthuizen moesten daardoor stoppen met hun scholingsactiviteiten. Maar een belangrijkere reden was dat intussen nieuwe vormen van jeugdwerk hun intrede hadden gedaan: scouting en de vrije jeugdbewegingen. Het voert te ver om hun ontstaansgeschiedenis hier uiteen te zetten, maar van belang is dat deze bewegingen lieten zien dat sociale vorming van jongeren ook op een heel andere manier plaats kon vinden: speelser, vrijer, sportiever en lossier van volwassen toezicht. Kortom: minder school en meer echte vrijetijdsbesteding. De scouts en de jeugdbewegers trokken er op uit: naar buiten, de natuur in. Jongeren kregen er de kans samen dingen te ondernemen. Ze maakten muziek, deden aan toneel, maakten wandeltochten en oefenden zich in allerlei praktische vaardigheden. Deze aanpak had succes. Scouting (padvinders en verkenners) werd in Nederland in 1912 geïntroduceerd en groeide snel. Tegelijkertijd ontstonden verschillende organisaties die zich door de vrije jeugdbeweging lieten inspireren, zoals de Kweekelingen en Jongelieden Geheelonthoudersbonden en de Nederlands-Christelijke Studentenvereniging. In de loop van de jaren twintig werd hun aanpak in veel van de jeugdverenigingen, zoals de Patronaten en de sociaal-democratische AJC, de voortzetting van de JO, overgenomen.

Conclusie

De negentiende eeuw staat in het teken van pedagogisering. Maatschappelijke problemen werden steeds meer in termen van opvoedingsproblemen gedefinieerd en de preventie en oplossing van zulke problemen werden onder andere gezocht in meer aandacht voor opvoeding, vorming en onderwijs. Die ontwikkeling startte aan het einde van de achttiende eeuw en zette vooral in het begin van de negentiende eeuw door in het onderwijs. Vanaf ongeveer 1830 zien we dat de 'volksopvoeders' hun aandacht ook gingen richten op de zorg voor criminele en verwaarloosde kinderen en aan het einde van de eeuw is de niet-meer-schoolgaande en niet-verwaarloosde en niet-criminele jeugd aan de beurt. Het jeugdwerk en de jeugdverenigingen hadden tot doel de schoolvrije jeugd extra pedagogische zorg en aandacht te geven, juist op een moment in hun leven dat dat extra nodig werd gevonden: de puberteits- en adolescentiefase. In tegenstelling tot het onderwijs en de zorg voor verwaarloosde en criminele jeugd, bleef de overheidsbemoediging op dit terrein zwak. Het jeugdwerk

werd tot het exclusieve terrein gerekend van het particulier initiatief, de kerken, politieke partijen, de vakbeweging, en organisaties uit de gegoede liberale burgerij. Overheidssteun in de vorm van subsidies was er hoogstens op lokaal niveau. Op landelijk niveau bleef het bij de instelling van een Staatscommissie (in 1913) en – daaruit voortvloeiend – de instelling van een Centrale Jeugdraad (1920). Deze moest het werk van de verschillende organisaties coördineren en vanaf 1922 ook een bescheiden staatssubsidie onder de aangesloten lidorganisaties mocht verdelen. Echt op de politieke agenda kwam het jeugdwerk pas in de jaren dertig in het kader van de bestrijding van de jeugdwerkloosheid en in 1945, toen op het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen een directoraat Vorming Buiten Schoolverband werd ingesteld onder leiding van de oud-padvindersleider Piet Oosterlee.

Jeugdwerk en jeugdvereniging zijn op twee manieren met de ontwikkelingen in het onderwijsdomein verbonden. In de eerste plaats zorgden de invoering van het klassikale onderwijs, de leerplicht, het arbeidsverbod en de oprichting van de Mulo en de HBS voor een steeds scherpere demarcatie: tussen kinderen en jeugdigen en tussen schoolgaande en niet-schoolgaande jeugd. Deze ordening naar min of meer homogene leeftijds- en sociale groepen vormt een van de voorbeelden van wat de Duitse socioloog Martin Kohli de standaardisering van de levensloop noemde.¹⁷ Volgens Kohli gingen de economische en sociale modernisering in de negentiende en het begin van de twintigste eeuw gepaard met rationalisering en standaardisering op vele gebieden. Bekend is de rationalisering van productieprocessen (Taylorisering), maar ook de levenscyclus vormt hiervan een onderdeel. Statusovergangen, zoals die van kind naar jeugdige, maar ook die van jeugdige naar volwassene of van deelnemer aan het arbeidsproces naar bejaarde werden steeds vaker in een vaste volgorde en op ongeveer dezelfde leeftijd doorlopen en scherper afgebakend in allerlei institutionele regels en vormen. Zo werden leeftijdsgrenzen vastgelegd in het burgerlijk recht en strafrecht, de leerplicht en de arbeidsvoorwaarden. Op deze wijze werd voldaan aan de eisen die een moderne kapitalistische staat stelde aan beheersing van maatschappelijke processen. Volgens Kohli leidde dat ook tot nieuwe biografische perspectieven: mensen stellen zich in op een gestandaardiseerde levensloop, internaliseren deze en verwachten van elkaar het bijbehorende gedrag.

---

¹⁷ Martin Kohli, 'Die Individualisierung des Lebenslaufs', *Köllner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 37 (1985) 1-28.

Ten tweede leidde het onderwijs – en overigens ook de zorg voor de verwaarloosde en criminele jeugd – tot steeds meer kennis over de ontwikkeling en de ontwikkelingsgebreken van kinderen en jeugdigen. Het belangrijkste aspect daarvan was wel dat men er steeds meer van doordrongen raakte dat scholing en vorming bij het verlaten van de lagere school niet voltooid waren en dat ook jeugdigen dus nog een pedagogische beïnvloeding behoeften. De kennis die men opdeed in het voortgezet onderwijs en bij de zorg voor verwaarloosden en criminelen leerde daarbij veel over de ontwikkeling die de jeugdige doormaakte en de risico's die daarbij konden optreden. Er werd een basis gelegd voor wat later de adolescentiepsychologie zou gaan heten en waarin zowel de potenties als de risico's van die moeilijke levensfase werden beklemtoond. Deze 'nauwkeuriger kennis van de psychologie van den overgangseleeftijd' was voor de al in de inleiding genoemde Staatscommissie (waar onder meer de pedagoog J.H. Gunning deel van uitmaakte) zelfs de belangrijkste reden om voor uitbreiding van het jeugdwerk en de jeugdverenigingen te pleiten:

De adolescentia, de overgangseleeftijd, is derhalve een beslissende periode in het menschenleven. Uit het kind komt de zelfstandige mensch tot openbaring. (...) In dezen tijd leiding en vorming te geven is een arbeid, die aan het gansche leven ten goede komt. Het is de zaaitijd bij uitnemendheid.¹⁸

---

¹⁸ Verslag van de Staatscommissie, 8.